

Cult fiction a česká alternativní literatura

14.10.2010 Literární noviny str. 10 Dossier

V českém kulturním kontextu je zhruba od šedesátých let minulého století stále běžnější označovat některá umělecká díla za „kultovní“. Přívlastek byl donedávna vžitý především v kritické reflexi filmu a rockové hudby a mnohem méně byl užíván v literární kritice. Tato disproporce se postupně začíná vyvažovat, a proto je namísto zamyslet se nad tím, co je vlastně v Česku označováno jako „kultovní literatura“ a zda je kultovní postavení jistých děl a autorů jevem, který je třeba odborně zkoumat, protože to přispěje k popisu literárního života.

V roce 1999 vyšel překlad slovníkové příručky Andrew Calcutta a Richarda Shepharda *Cult fiction*: průvodce po kultovním románu a snad i pod jejím vlivem je užívání pojmu kultovní román v uplynulém desetiletí častější, než tomu bylo dříve. Ačkoliv jde o obsáhlou publikaci, její přínos je pro upřesnění současného českého literárně-kritického žargonu sporný. Za klad lze považovat soupis kultovních románů, byť jejich výběr je subjektivní a málo argumentovaný. Úvodní pokus o definování pojmu *cult fiction* je zmatený a výkladová hesla nenabízejí o mnoho víc než směsici životopisných střípků a povrchních charakteristik vybraných děl. Jinými slovy: jazyková a stylistická úroveň slovníku je srovnatelná s úrovní textů vytvářených amatérskými autory fanzinů, kteří sice bývají solidně obeznámeni s faktografií, ale málokdy se pokoušejí o kritický odstup a objektivní hodnocení. Zmíněná příručka si zřejmě i u nás našla svůj okruh čtenářů, avšak český odborný diskurz neměla čím obohatit. Calcuttův a Shephardův slovník není jedinou nedávno vydanou publikací o *cult fiction* a zdaleka není tou nejlepší, po níž mohl český vydavatel sáhnout.

Růst zájmu o kultovní román je v anglosaském literárním kontextu patrný a projevuje se velkým množstvím knižních, časopiseckých a především internetových publikací. Nejnovější knihou je *The Rough Guide to Cult Fiction*, avšak nemá hlubší odborné ambice než výše zmíněný slovník, který zaujímá centrální postavení v českém literárně-kritickém diskurzu, protože je snadno dostupný. Nejrozsáhlejší a nejsérióznější práce o kultovním románu vyšla již na počátku devadesátých let - jde o *Classic Cult Fiction: A Companion to Popular Cult Literature* Thomase Reeda Whissena. Od jmenovaných příruček se liší tím, že autor je literárněhistoricky erudovaný a obeznámený s metodami recepční estetiky. Whissen spatřuje počátky kultovního vzývání literárních děl v období romantismu a za vrchol rozvoje *cult fiction* považuje šedesátá léta 20. století. Pro české čtenáře by tato kniha byla podstatně užitečnější než slovník Calcutta a Shepharda. Pro tu část odborné veřejnosti, která je dosud málo zvyklá čerpat z cizojazyčné literatury, je zvláště v oblasti *cult fiction* naprosto nezbytné čerpat z odborných i publicistických zdrojů v angličtině. Kromě uvedených knižních publikací lze s jistým rizikem využívat internet - sousloví *cult fiction* zde vykazuje více než milion odkazů. Mezi cennější patří odkazy na kulturní rubriky předních deníků a časopisů anglicky mluvícího světa, kde se o *cult fiction* poměrně často diskutuje, setkáváme se zde s novými definicemi pojmu a čtenářům jsou doporučovány průběžně doplňované seznamy nejvýznamnějších kultovních literárních děl.

Co znamená *cult fiction*?

Po stručné revizi je možno přistoupit k vymezení základních vlastností *cult fiction*, jež se objevují v amerických a britských médiích: 1. *Cult fiction* je předmětem nekritického, často vysloveně nadšeneckého obdivu jisté skupiny čtenářů. 2. Díla *cult fiction* se trvale usazují v povědomí čtenářů, které tyto knihy významně ovlivnily v myšlení a vyprovokovaly k přehodnocení zavedených způsobů výkladu světa. K podobným dílům se čtenář obvykle vrací v průběhu celého života a mívá je ve své knihovně.

3. Takovéto spontánní ztotožnění čtenáře s díly a autory může vést k tomu, že „v některých případech je barvitý život kultovních autorů uctíván více než jejich knihy“ (Calcutt-Shephard 1999).

4. Ovlivnění má také skupinový a generační rozměr - kultovní romány mají nejen rozličná čtenářská, popř. i relativně uzavřená „ghetta“ (například ctitelé kyberpunku, undergroundu, surrealismu, feminismu apod.), ale i široké čtenářské komunity či vrstvy, vymezené příslušností k určité generaci a životní zkušeností. O jakémsi nadgeneračním kultu pak lze hovořit u knih klasických, jež patří do oficiálního kánonu světového románu (například *Utrpení mladého Werthera*, *Stepní vlk*, *Mistr* a *Markétka*, *Cizinec*, *Pán much*, *Kdo chytá v žitě* apod.), a zároveň se pravidelně objevují v seznamech *cult fiction*.

5. V podmínkách svobodného knižního trhu není vydávání kultovní literatury riskantním a exkluzivním podnikem, neboť čtenářská obec cult fiction je relativně početná a stálá.

6. Pro čtenáře kultovní literatury je přitažlivé, že některé knihy jsou zakazovány a že jejich autoři jsou souzeni a vězněni.

Jmenované znaky byly vyvozeny ze spontánních sociologických přístupů k literatuře, avšak v sekundární literatuře o cult fiction bývá uváděno i několik rysů, které se opírají o literárněvědné uvažování:

Některé texty cult fiction jsou zakazovány či cenzurovány, protože autoři (vědomě či nevědomě) překračují dobová tabu. Nemusí vždy jít o radikálně odlišný a provokativní pohled na určitý problém, autor často vystačí s jinakostí a neotřelostí při zpracování. Za typická témata jsou považovány excentricita, bizarnost, kontroverznost a odpor vůči establishmentu. Jinakost a neotřelost nemusejí být přítomny pouze v tematické rovině. Mnohá kultovní díla se vyznačují prolamováním tabu v jazykové a stylistické rovině textu, jakož i používáním méně tradičních způsobů vyprávění.

Pro kultovní literaturu je rovněž příznačné, že se její protagonisté vzdalují dobovým ideálům - jde tedy spíše o antihrdiny, outsidersy a samotáře s nalomenou a nejistou identitou.

Zřejmě právě tyto vlastnosti kultovních textů dovedly Whissena k přesvědčení, že cult fiction je projevem romantického ducha písemnictví, který je podle něj v západní civilizaci neustále přítomen.

Pokusy o seznam

Citované rysy cult fiction mohou právem budit dojem nedostatečné systematickosti. Dostupné americké a britské slovníky a publicistické výčty cult fiction obsahují okolo stovky titulů, jež jsou považovány za ukázky tohoto typu literatury. Pouze necelá desítka přitom pochází z jiných než angličtinu užívajících národních literatur. Z českých spisovatelů je za kultovního považován pouze Milan Kundera, což je výmluvným příkladem toho, že pravidla „kultovní“ jsou vytvářena bez ohledu na postavení autora v národní literatuře. Uvedená kritéria jsou ovšem tak široká, že jim odpovídá podstatně větší množství děl, než nacházíme ve výčtech, a natolik rozmanitá, že lze s Whissenem polemizovat v tom, zda je možné cult fiction považovat za samostatný žánr. Přesto je americké a britské chápání kultovního značně užší, než s jakým se setkáváme v domácím publicistickém úzu.

Pojem kultovní román je v českém literárním životě zabydlen krátce, a proto nepřekvapí, že je jeho používání nezávazné a zmatené. V českých internetových vyhledávačích jsou například za kultovní romány považovány Topolova Sestra či Páralovi Militeratura, lenci a vrazi, což odpovídá většině kritérií užívaných v anglicky mluvících zemích. O evidentních rozpacích při aplikaci pojmu ovšem svědčí případy, kdy je za kultovní literatury zařazena dokonce Babička Boženy Němcové.

V literárněkritickém diskurzu se tedy „kultovní román“ stále více zabydluje, avšak do české literárněvědné terminologie zatím nepronikl. V kolektivní monografii Alternativní kultura (2001) se sice několikrát o kultovní píše, ale jde spíše o drobné zmínky, v nichž pojem nemá terminologickou platnost. V poznámce k úvodní kapitole připomíná Josef Alan vliv amerických beatníků na českou alternativní kulturu: „Její tvorba, která reagovala na ohrožení individualismu, na růst byrokracie a rozmach masmédií, na různé praktiky potlačování sociální nonkonformity a ‚deviace‘ (např. homosexuality) atp., u nás dostala až kultovní nádech a stala se symbolem osvobození.“

Česká situace

Nabízí se otázka, zda se americká a britská cult fiction významně liší od české alternativní literatury. Téměř všechny výše uvedené typické vlastnosti cult fiction lze totiž nenásilně použít při charakteristice české alternativní, zvláště pak undergroundové literatury ve druhé polovině 20. století. Český literární underground byl svými fanoušky nekriticky vzýván a vyšly z něj kultovní texty, které ovlivnily již dvě generace čtenářů. Jeho autoři si vypěstovali silný autobiografický mýtus, který mnohdy zastíňuje význam literárních děl. Mýtus byl notně podporován publikačními zájmy a vězněním osobností undergroundu. Jeho tvůrci a příznivci měli a dosud mají tendenci dobrovolně se uzavírat do jakéhosi kulturního ghetta, v němž převažuje dostředivý způsob komunikace. K undergroundu rovněž patří narušování tematických a jazykových tabu i postavy outsiderů a samotářů. K podobným závěrům bychom ovšem došli také při revizi českého poválečného surrealistického dění. Anglosaské chápání cult fiction se tedy se současným českým pojetím alternativní kultury do značné míry překrývá.

Sestavení podobných slovníků kultovní literatury, jaké jsou k dispozici v anglicky mluvících zemích, by v českém prostředí nepředstavovalo těžký úkol. Redaktoři by při sestavování mohli podobně jako Whissen začít v romantismu (u deníků Karla Hynka Máchy) a pokračovat například

Erbenovými záznamy snů, erotickým folklorem, který posbíral Jan Jeník z Bratřic, Jiřím Karáskem ze Lvovic a dalšími dekadenty, buřičskými básněmi Františka Gellnera a Haškovým Švejkem. Chybět by nesmělo Demlovo Zapomenuté světlo a výběr by určitě zahrnoval i Krvavý román Josefa Váchala. Do zběžného výčtu by zřejmě patřily donedávna tabuizované erotické texty českých surrealistů, ale opomenuta by nebyla ani podstatně známější básnická blues Josefa Kainara a Václava Hraběte. Mnoho kultovních děl pochází z prostředí undergroundu - totálně realistická poezie Egona Bondyho a jeho Invalidní sourozenci, Jirousova Zpráva o třetím českém hudebním obrození, Sestra Jáchyma Topola, básně J. H. Krchovského ad. Kultovní status si podržují rovněž prózy Jana Pelce, především román ... a bude hůř.

Srovnáním tohoto letného výčtu s anglosaskou cult fiction je patrné, že české vnímání kultovní literatury je téměř ortodoxně alternativní. Prakticky v něm nejsou texty hraničící s populární literaturou, jež jsou zvláště v americké literatuře velmi časté. Na této hranici se pohybuje snad jen Jaroslav Hašek, Jirotkův Saturnin a Páralovy romány z 60. let - v české próze chybějí kultovní autoři detektivky, science fiction a kyberpunku srovnatelní s Raymondem Chandlerem, Frankem Herbertem (Duna) či Williamem Gibsonem (Neuromancer) apod. Fanzinové hnutí pololegálně propagující nové směry ve sci-fi a fantasy se v českých poměrech začalo intenzivně rozvíjet teprve v osmdesátých letech 20. století a za kultovního autora (a propagátora) lze považovat především Ondřeje Neffa. Stranou ponecháváme kultovní vztah čtenářů k prózám Jaroslava Foglara (a v poněkud menší míře i Eduarda Štorcha), neboť hodnoticím kritériím anglicky psaných slovníků a soupisů cult fiction podobný typ populárního čtiva neodpovídá. Slovník české kultovní literatury by však byl i s relativně malým přesahem k populární literatuře dostatečně pestrý a obsáhlý.

V úvodu této úvahy byla položena otázka, zda je zapotřebí, aby se kultovní literatura stala součástí českého literárněvědného diskurzu. Zdá se, že nikoliv, neboť většina českých textů srovnatelných s anglicky psanou cult fiction spadá do oblasti undergroundové a alternativní literatury, již je už delší dobu věnována odborná pozornost. Avšak lze očekávat, že přívlastek „kultovní“ nezmizí z českého literárněkritického úzu a že se kultovnost stane v blízké budoucnosti tématem pro badatele z oblasti literární komunikace a recepční estetiky.

Foto popis| Kultovním autorem se v Čechách stal například Egon Bondy. Jako postava pronikl i na plátna kin (z filmu 3 sezony v pekle).

Foto autor| REPRO: FALCON

O autorovi| Martin PILAŘ Autor je literární kritik a teoretik, působí jako docent na **Filozofické fakultě Ostravské univerzity**.